

המהפכה הגורלית בהיסטוריה היהודית

(מסקנה)

א. הטעות היסודית

ניתוח מעשה ההשמדה של המיליונים מבני העם היהודי מעלה שני גורמים שקבעו יחד את קצב ההשמדה הזאת ואת היקפה ועמדו ופעלו מתחילתה ועד סופה: אכזריותה של הנאציות, שתיכנה את חיסול היהודים עם עצם הופעתה, ואדישותן של מעצמות-תכל לגורל היהודים מהחל הטבח ועד תומו. ואולם על כל אלה עומדת ונוקבת אותנו במלוא אימתה תמיהה איומה ואכזרית: הלא אלה שעליהם הוכרזו משפטי-המוות, שהובלו לגרדום בשיטתיות כזו — גיטו אחרי גיטו, מחנה אחרי מחנה, מדינה אחרי מדינה — הלא אלה היו מיליונים, והלא כוחם של מיליונים העומדים על פי תהום האבדון אין להעריך ואין לשער, ואיך, איך נפלו מיליונים, איך קיבלו עליהם מיליונים את גזר-הדין?

וככל שאנו מעמיקים בדבר, הולכת ומעיקה עלינו, הולכת ומדהימה אותנו יותר ויותר תמיהה גדולה ונוראה זו: הלוא תכנית הביצוע של חיסול יהדות אירופה במחנות-ההשמדה המיוחדים דרשה תקופה של שנתיים ומעלה, מגירושם של חמישים אלף תושבי הגיטו בלובלין למחנה מיידאנק בחודש אפריל 1942 ועד להעברתם של מאות אלפי יהודי הונגריה למחנה אושווינצ'ים בחדשי מאי-אוגוסט 1944, ולמה לא השכילו האחרונים בתור להשמדה, למה לא השכילו, לפחות אלה, לארגן את התגוננותם, לסגל להם אמצעי-מגן ממשיים ויעילים? ועוד זאת: הלוא הפעולה „לטהר את אירופה מהיהודים“ בוצעה על-ידי השלטון הנאצי בתוך ישובי עמי אירופה שהתנגדו ונלחמו בנאציות; ואיך לא ניסו הנידונים היהודים, שלא היה להם עוד מה לאבד, להצית את אש התבערה הכללית בגופותיהם ממש, ללא שום חישובים וללא כל אבחנה בין האמצעים, כדי לסחוף לתוך מערבולת הדמים את שכניהם הלא-יהודים?

אכן, תוך תמיהות אלו מתגוללת לעינינו לכל צדדיה פרשת ההיאבקות של היהדות במיצרי האבדון. שלושה גורמים קבעו את צורות ההיאבקות של היהדות המיועדת לכליה: (א) תכסיסי הערמה של הנאציות להעלים מעיני היהודים את מזימת ההשמדה; (ב) קרירות לבו של העולם הנלחם בנאציות לקריאותיה של היהדות הממוחצת במכונת ההשמדה; (ג) יחסם האוהד, וגם עזרתם הפעילה של חוגים נרחבים מעמי אירופה המדוכאים למעשה ההשמדה.

כיצד יכלו היהודים הנרדפים והמעונים להתפרץ התפרצות יאוש אחרונה בכוח יצרייהקיום הפרימיטיביים, ומשטר המרצחים הערים עליהם בתחבולות מתחבולות שונות, והמובלים לטבח לא ידעו עד הרגע האחרון למה ולהיכן הם מובלים: אם לעבדות, אם לעינויים ואם למאסר או לריכוז במכלאות? כיצד יכלו היהודים המדוכאים והנכנעים להתמודד עם מעניהם באין להם כל עזרה מהעולם הגדול, וקריאות ההצלה שלהם היו לריק? וכיצד יכלו היהודים המפורדים והמבודדים בצינוקי הגיטאות ובמחנות השיעבוד לפרוץ מתוך כלאם ולהדליק את תבערת ההתמרדות הכללית על עצמתו של המשטר הנאצי, בהיות כל פניותיהם הנרגשות והנואשות אל שכניהם הלא-יהודים באזורי ההרג נתקלות בשויון-נפש וגם בשאט-נפש? אכן, הגורמים החיצוניים חניקו ושיתקו את יכולת ההתנגדות של היהודים, ואף-על-פי-כן אינם מספיקים כדי להסביר את הלכיהרוח של המוני היהודים בימי היאבקם מאבק-חיים אחרון. הקו היסודי וקובע-הגורל בעמדת היהודים היה, שמיליוני המובלים למחנות-המוות לא האמינו, כי הם מובלים בדרכם האחרונה, ישר למכונת-הרצח. על זאת מעידים פה אחד עדי-ראיה יהודים ולא-יהודים.

צביה לובטסקין, מראשי תנועת-המחתרת היהודית בפולין הכבושה, מעידה: „כשהגרמנים הכינו את מעשה חיסול היהודים, לא האמינו היהודים שכך יעלה בגורלם“; „גם כשהידיעות על השמדה בגאזים הגיעו לכל הערים והעיירות שבהם ישבו היהודים — לא האמינו בזאת“; „גם בווארשה, בישיבה מצומצמת של מנהיגים יהודים — לא האמינו בהשמדה“; „הציבור הרחב אטם אזניו, לא הבין, לא האמין ולא רצה להאמין“¹. ומשקיף לא-יהודי, מחבר היומן של „חיסול גיטו-ווארשה“, תיאר ממראה עיניו, כיצד

¹ „לאחדות העבודה“, תל-אביב, גליון 98, 1946.

צעדו היהודים מתוך אשליה עצמית לקראת קרונות-המוות: „יום ו', 24 ביולי. בככר גז'יבוב, סמוך לבית-היראה הנוצרי, מובילים יהודים בסך. מובילים אותם אל האומשלגס-פלאץ (מקום-המיון) ברחוב סטאווקי, אולי שלושת אלפים נפש, נשים, זקנים, ילדים. הם הולכים שלושה-שלושה בשורה, לפי הסדר הצבאי הגרמני. כל היהודים נושאים תרמילים על שכמם. בידיהם הם מחזיקים פתקאות: כרטיסי-עבודה, כרטיסי-רישום, רשיונות-יציאה — פתקאות התקוה האחרונה להינצל. הם הולכים מהר. —”² ואחד מהמת-קוממים היהודים במחנה-המוות טרבלינקה, מחבר „שנה בטרבלינקה”, ספר שישאר לדראון-עולם, מוסר מרשמיו בתוך קרון-המוות ובמחנה-ההשמדה: „בקרונ גובר המתנק מרגע לרגע. אין אויר לנשימה, הכל נואש, קודר ואיום. אולם בכל אלה לא יכולתי להקיף את גודל האסון. ראיתי את עצמי צפוי ליסורים, לטלטלה ולרעב, אולם לא האמנתי כי ידו האכזרית של ה ת ל י ין נטויה עלינו, על ילדינו ועל כל קיומנו”; „בעבודתי במחנה 1 ראיתי איך מובילים את אחינו אל תאי-הגאזים. — — כשהגיעה הרכבת, היו מאספים מיד את הנשים והילדים אל הצריפים. — הנשים התמימות מוציאות מגבות וסבון, הן משלות את עצמן כי תתרחצנה, הנשים והילדות נכנסות אל המספרה ומוסרות עצמן לגזירה, עתה הן כמעט בטוחות שהולכות למרחץ”. — „לאות שניתן, היו כולם, הנשים, הגברים, הזקנים והילדים, הערוכים יחד, מתחילים לצעוד. היה עליהם לעבור ממחנה 1 אל מחנה 2, אל תאי-הגאזים. בדרך עמדה סוכה, שם ישב אדם והכריז שיש למסור כל חפצי-הערך. האנשים השלו את עצמם, כי יחיו עוד, והשתדלו להסתיר כל מה שיכלו — —”³.

סירוב עקשני זה להאמין במציאות ההשמדה ואפילו על סף המשרפות, הוא נקודת-התורפה בעמדת היהודים נוכח סופת-ההחרמה הנאצית. באשליה, כי „לא ייתכן דבר כזה”, נאחזו כל היהודים; עם זרם המיליונים שכיוונו היה: מאידאנק, טרבלינקה, אושווינצ'ים וכדומה, נגרפו יחד כל צאצאי הגזע היהודי, נערים וזקנים, נשים וטף, חלשים וחזקים, עשירים ואביונים,

M. B. : Likwidacja Ghetta, Warszawa 1942 ²

³ „שנה בטרבלינקה”, הוצאת הועד למען יהודי אירופה הכבושה ליד הסוכנות היהודית בארץ ישראל, ע' 12, 76.

פילוסופים ובורים, בני־ישיבות וספורטאים, רבנים ומדינאים, מאמינים ואפיקורסים, מהפכנים ושמרנים, מתבוללים ולאומיים, מתלמדים אנשי האינטליגנציה ואנשי העולם התחתון — כולם כולם צעדו יחד במצעד־המוות, וכולם סרבו להאמין, כי הנה הם צועדים לתוך מצולת האבדון. כי הנה הם מושלכים יחד לאלפיהם ולרבבותיהם לתוך מאכולת־האש. ומצעד זה הרי נמשך חדשים ושנים, וכל אחד מיהודים אלה שמע על הכרזת הנאצים להשמיד את היהדות, וכל אחד ראה את מעללי האכזריות של הגרמנים, וכל אחד ידע על „רכבות־המוות” ועל היהודים הנעלמים ואינם — ובכל־זאת לא חדרה, כנראה, לתוך מוחותיהם וודאות זו של ההשמדה; יכול לא יכלו לעכל את האמת על הכליה ללא השהיות יתירות וללא טקסים מיוחדים, ועד שסגרו עליהם שערי המוות ממש לא הירפו מאשליה כופרת־במציאות זו. כי „לא ייתכן דבר כזה”.

היהדות לא האמינה, כי ייתכן שישמידו אומה, ובמהירות־בזק, על רגל אחת ממש, — וזוהי הטעות הפאטאלית של ההיסטוריה היהודית, של ההיסטוריה הגלותית. היהדות מנוסת־הגורל ידעה מתוך דפי קורותיה, כי היא מיועדת להיות שעיר לעזאזל על כל פגעי האנושות, והיתה בטוחה, כי אומות־העולם צריכות לנזחיותן הן להחזיק ולקיים את העם הנבדל הזה, שעליו אפשר להן להעמיס את כל עומס הפשעים והחטאים, הצרות והמצוקות, את האחריות לדם הנשפך ואת העונש על הדם הנשפך. היהדות רווית הסבל הכירה לדעת מתוך מציאותה הגלותית, כי גווה מופקר למכים ולהורגים בכל הזדמנות גדולה וקטנה, והיתה מתנחמת, שאם אמנם אויביה בנפש ידרשו ממנה ללא הרף מס־דמים, כופר חיים, לא יקומו עליה לחסל אותה כליל אחת ולעולמים. היהדות החזקה ברוחה והחלשה בגופה, נושאת היעודים הכלל־אנושיים בהיסטוריה והנושא הנצחי למשטמת־העולם, חונכה וחושלה להיאבקות תמידית על תנאי קיומה ועל צורותיו, על קיום של כבוד ועל קיום כגוף לאומי עצמאי, ואולם האמן לא האמינה, כי עליה יהיה להיאבק מאבק־הכרעה על עצם הקיום, על זכות יסודית זו של כל בעל־חיים לקיום פיסית עלי אדמות, על קיומה הביולוגי ממש.

וזוהי הטעות הטראגית של ההיסטוריה היהודית, וכעומקו של אסון היהודים בדורנו, עומקה של טעות זו. את שרשיה של טעות זו יש לחשוף

ולחשוף, כי היהדות הוטעתה ע"י אחרים וגם הטעתה את עצמה. האנושות הנאורה הטעתה את היהודים בהצהרה החגיגית של האַמנסיפאציה, והיהודים נטו להטעות את עצמם, כי, אמנם, בין בני-אדם שווים להם הם נמצאים. האנטישמיות המודרנית, רימתה את היהודים. היא הכריזה מלחמה בשוויון-הזכויות של היהודים, והיהודים נתנו לרמות את עצמם וחשבו כי אמנם המלחמה אינה אלא על דרגת הזכויות; הנאציות הערימה על היהודים, הציגה דרישה מרחיקה לכת לבדד את היהודים בשטח-מחיה מיוחד להם, והיהודים חשבו, כי כל רוע הגזרה מצטמצם בחידושו של הגיטו, בהרפת הגיטו הקם לתחיה; ההיסטוריה המודרנית הוליכה שולל את היהודים ע"י חיפוי על תהומות הגורל, המבדילים בין היהודים ובין כל יתר האומות, והיהודים הסיחו דעתם מהתהום הפעורה לרגליהם, וטעו את הטעות האיומה ביותר בתולדותיהם.

ב. המלחמה המדומה של היהדות במיצרי האכדון מתוך שקיבלה היהדות באמונת אומן את כל הבטחותיה של הקידמה האנושית על "חירות, שוויון ואחווה", אשר ניתנו מאז המהפכה הצרפתית ועד לתקופת חברה-לאומים, האמינה גם לדבריה ולהודעותיה של האנטישמיות המודרנית. התנועה האנטישמית החדשה, ובמיוחד זו הגזענית והדוגלת בשם המדע הגזעני, הציגה את עצמה כתנועה-שכנגד למהפכה הצרפתית, אשר בישרה את האַמנסיפאציה ליהודים וטשטשה בזה את כל התחומים שבין לא-יהודים ובין יהודים; האנטישמיות הקיצונית ניסחה את תמצית דרישותיה בסיסמה הקצרה: "Secessio Judaica", "הפרדת היהודים", לאמור — חיסול תהליכי ההתבוללות של היהודים, חיסול כל גילויי התרבות היהודית בחיי האומות, שבאו בעקבות האַמנסיפאציה, ומתיחת קו מפריד קבוע וחותר בין היהדות ובין התרבות הנוצרית.

את המלחמה הזאת להפרדת היהודים, את הצורך הזה בחתך מעמיק ויסודי בתוך תוכה של תרבות-המערב, "המיוהדת" נימק המדע האנטישמי המודרני בתלישות היהודית, במצב היהודים הבלתי-טבעי, בחיים הגלותיים היהודיים. האנטישמיות המודרנית לא הציגה את עצמה כאויב היהודים בכלל, אלא כאויב "היהודי הנודד הנצחי", כאויב היהודי הגלותי שאין לו מקום-

מנוחה משלו ואין לו תחום־חיים משלו, ולפיכך הוא נדחק ונלחץ לתוך תחום חיהם של זרים, כובש מרחבי־מחיה של עמים וגזעים אחרים. ונימוק זה יותר ממה שנתקבל על דעת הגויים נתקבל על דעת היהודים עצמם. התנועה האנטישמית נגד האַמְנִסִּיפּאַצִּיה של היהודים נפגשה עם התנועה לאַמְנִסִּיפּאַצִּיה עצמית יהודית („זאַל־בֶּסְט־אַמְנִסִּיפּאַצִּיאָן!“). קטרוֹר גיהם של המסיתים האנטישמיים על כל תופעות הניווֹן בחיים הגלותיים של היהודים, היו מקבילים במידה מרובה לבקורת העצמית היהודית, לשנאת הגלות ולשלילת חיי הגלות אצל היהודים עצמם. לפיכך היו היהודים מע־ריכים לא־פעם את התופעה האנטישמית מתוך הערכה אובייקטיבית, עניינית והגיונית, ותנועת האַמְנִסִּיפּאַצִּיה הלאומית חינכה את היהודים לראות באנטי־שמיות המודרנית לא אויב בנפש צמא לדם, כי אם מתנגד ויריב ואולי גם להשתוות עמו על בסיס של מסגרת־קיום עצמאית ליהודים. ואמנם תנועת־האַמְנִסִּיפּאַצִּיה, אשר נתעוררה ונדחפה לא־במעט ע״י כוחות הסופה האנטי־שמית, קיוותה למצוא את „המֹדוּס וויוונדי“ ביחסים שבין היהדות ובין העולם המודרני, את המוצא המוצלח, שישביע רצון את שני הצדדים כאחד — בייסוד המדינה היהודית והכרת העצמאות היהודית.

נטיה זו של היהודים להתיחס אל האנטישמיות מתוך מידה גדולה של אובייקטיביות, היא־היא שהיתה בעוכרי היהודים. מתוך כך באה התפרקות פסיכית של כושר־ההתגוננות לשעת חירום, הרדמת תחושת־הסכנה מנוסת־הדורות, החלשת מצב הדריכות והערנות של העם הנרדף המוקף אויבים בנפש מכל עבר וצד. ובנטיה יהודית זו נאחו המשטר הנאצי, וביסס עליה את מעשה־הנכלים המחושב והמתוכן, את מעשה ההערמה על הקרבן היהודי עת תוכנו בשבילו גרדומי־הענק ועת הובל בהמוניו ובמיליוניו למקומות־הגדרום. הנאציות השתדלה כל הזמן להתייצב נוכח היהודים כאויב אביר וגלוי־לב, כביכול, שאינו מעלים דבר. השלטון הנאצי התפאר מראשיתה, שאינו עומד נגד היהודים בכפפות של משי ואינו נוהג בתכסיסי צביעות והתחסדות, אלא מעיז לגשת ישר לפתרון הבעיה היהודית, במלוא העקביות וללא רחם, על־ידי הפרדת היסוד היהודי מתוך החיים הכלליים. „חזרה לגיטו“ — כך ניסחה הנאציות את דרישתה העיקרית והעקרונית מהיהודים, ומאז תחיקת נירנברג בשנת 1935 ועד כינון הגיטאות בתקופת המלחמה

בשנות 1940-41 היתה זו התכנית הרשמית של הנאציות. בתכסיס־רמיה שטני זה, בהעמדת־הפנים כאויב שחצני ונועז, השכילה הנאציות לכסות מהיהודים המותקפים את המטרה האמתית של ההתקפה, את מזימת ההשמדה. פרדאפס מוזר ואיום: ביד הנאציות עלה לערור בלב היהודים מידה של אמון. היהודים האמינו כי היא עקיבה בדרישותיה האנטישמיות הקיצוניות, כי היא משמיעה בפרהסייה, ללא הסתייגות, ללא חת, וללא בושה, את כל אשר היא מתכוונת לעשות ביהודים. „מידה זו יש בהם בכל אופן בנאצים — שהם גלוי־לב“, היו חושבים היהודים. והנוכלים הנאצים ידעו לנצל הלכירוח אלה באופן מפליא. עם היות כל מעשה וכל פעולה שלהם בשטח היהודי מחושבים היטב כשלבים בתכנית־ההשמדה; עם היות כל תעמולתם הבלתי־פוסקת להבדלת היהודים וכל הצעדים המעשיים לבידודם, גם מבחינה פסיכולוגית וגם מבחינה טכנית, הכנות הכרחיות לקראת ביצוע ההשמדה — עלה בידם להערים, להעלים את המטרה הסופית ולהציג כל פעולה אנטי־יהודית, כאילו היא היא כל תכלית מלחמתם ביהודים.

וכאן באה בכל מלוא אימתה התוצאה מהטעות ההיסטורית היהודית. היהודים המותקפים לא ישבו בחיבוק ידים, לא נכנעו לגורלם, לא השלימו עם הגזירות והפורענויות החדשות לבקרים, שניתכו על ראשיהם, לא זלזלו בערך המאבק. לא ולא. ואולם הם טעו בנושא המאבק, בתכנון ובמהותו. היהודים דימו כי המשטר הנאצי הוא משטר של דיכוי ועריצות, כי הסתערות הקצף של הנאציות באה לשם מלחמה בזכויות היהודים, כי היא התקפה על מצודת הכוח היהודי, התנקשות באפשרויות הקיום העצמאי־למחצה של גדולי הקיבוצים היהודיים. היהודים התאזרו, איפוא, למלחמת־עמדות עקשנית, למלחמה על עמדות־הקיום, ומלחמה זו לא היתה אלא מדומה, מלחמת־שוא, מלחמת־הסחה, כי לאמיתו של הדבר הוטלו על מאזני המלחמה חיהם ומותם ממש של היהודים.

אמנם, מנהיגי הנאציות השמיעו תוך מהלך המלחמה פעמים אינ־ספור את האיום המפורש והגלוי: השמדת היהודים! ואולם היהודים, שלא יכלו להאמין באפשרות ההשמדה הישרה ונמשכו על־ידי הנאציות למערכות מדומות, השלו את עצמם, והכניסו במושג „השמדת היהודים“ מובנים שונים, בהתאם לדרגות־הביצוע האקטואליות של תכנית־ההשמדה הנאצית.

בתקופה הראשונה, כאשר משטר הכיבוש הנאצי ביצע בכל שטחי השתלטותו את מפעל ההרס של הכלכלה היהודית, — שדד ובזז, נישל את היהודים מהחיים הכלכליים הכלליים והיסל כל אפשרות של יומה כלכלית, יהודית עצמאית, היו היהודים אומרים, כי חורבן זה של יכולת קיומם הכלכלי כלי הוא הוא — „השמדת היהודים“, ונחלצו בכל כוחם למערכה זו: גייסו את כל כושר האמצאה ואת כל יכולת ההסתגלות שלהם, הקימו להם מעין „כלכלה שבמחתרת“, חדרו לכל חור וסדק שבחומת הגזירות הכלכליות, גם הקיפו והתקיפו אותה — כללו של דבר: נלחמו מלחמה, שלמעשה לא היתה אלא מלחמה מוסווית.

בתקופה שלאחריה, כאשר המשטר הנאצי חדר פנימה לתוך החיים היהודיים, שם כפו על המוסדות הציבוריים-התרבותיים, הרס את מפעל החינוך היהודי, התגקש בכל יסודות המסורת והדת, אסר כל פעילות תרבותית-לאומית והפך את מוסד הקהילה היהודית לכלי-שרת בידיו בצורת „היודן-ראַט“ — בטחו היהודים, כי דיכוי רוחם, שבירת קומתם ופירור כוחם הציבורי הם — „השמדת היהודים“, ומיד עמדו למאבק הכבוד: כוננו רשת-חינוך חשאית מסועפת למדי, המשיכו את החיים הדתיים-מסורתיים בתנאי מחתרת, הקימו מפעלים ציבוריים-תרבותיים שונים בצורות-הסוואה שונות, וכנגד ה„יודן-ראטים“, שנמצאו בפיקוח הנאצים, קמו במחתרת תאים וארגונים יהודיים ממש. המלחמה על מעמדם המוסרי-נפשי של היהודים התנהלה במלוא הלהט וההתמסרות, ואולם גם זו היתה — מלחמה מדומה.

בתקופה הבאה, כאשר שלטונות הנאצים ריכזו את המוני היהודים בתוך כלאי הגיטאות, בידדו את הכלואים מכל מגע-רומשא עם העולם הגדול, תיכנו והגשימו את ההרעבה השיטתית של האוכלוסיה היהודית הכלואה, אשר תמה לגווע מתוך התרוששות, ניוון ומגפות — נוכחו היהודים, כי הפיכת הגיטאות לבתי-קברות המוניים היא — „השמדת היהודים“. ואולם אסירי הגיטאות לא השלימו עם המצב: בתוך חומות-הכלא פרץ וחזק חפץ-חיים בהמונים המעונים והמורעבים; הכלואים שהועמדו בפני סכנת הניוון הקימו מפעל מגוון לעזרה סוציאלית בכל שטחי החיים, שיהיה תמיד לדוגמה ולמופת. הגיטו הקים ביזמתו הוא ובמאמציו הוא כלכלה עצמית, מבוססת על ההכרה של שותפות הגורל היהודית. הגיטאות, שלפי התכנית הנאצית

היו צריכים להיות לקנים של זוהמה ושל שחיתות, היו לריכוזי כוח יהודי ולמבצרים של רצון־חיים יהודי, ואולם כל המאבק הזה היה מאבק־שוא. בתקופה מאוחרת יותר, כאשר השלטון הנאצי הגשים במלוא העקביות את עקרון עבודת־הכפיה היהודית, כבל את הנוער במחנות לעינויים ולהת־עללות, אסר את המומחים המקצועיים ואת עדית החברה היהודית לתעשייה המלחמתית והכניס בעול העבדות את כל היסודות התוססים באוכלוסייה היהודית — אמרו היהודים, כי ודאי שיעבודם הפיסי והרוחני המוחלט הוא „השמדת היהודים“. וגם במבחן זה לא רפו ידיהם. אל תאיי־העבדות ה־לכו במיוחד בחירי הנוער כדי להכניס בהם רוח של עידוד וכוח עמידה. הסדנאות הגדולות שעבדו לגרמנים נעשו מרכזים לפעילות ציבורית יהודית רחבת מידות, ובהן גם נוצרו וחושלו קני־ההתנגדות, ועל הכול ניצלו היהודים את מוסד עבודת־הכפיה כדי לפרנס באופן שהוא את נשיהם וטפם, כדי לכלכל בצורה שהיא את המוני הרעבים, כי לכל יהודי עובד, בעל „ערך כלכלי“ בעיני הגרמנים, הובטחה כלכלה מינימלית. וכך התלבטו היהודים, לא נכנעו ברוחם, ומתוך עוז־הרוח גברו בהם גם כוחות־העמידה הגופניים, אולם כל זה היה לריק.

כל התקפות־הזדון האלה, שחזרו ונישנו, נישנו והחריפו, היו שלבי הכנה בתכנית ההשמדה הנאצית, והיהדות, שנאבקה ונלחמה לפי ראות־עינה היא ולפי חישוביה היא בהסתערות הנאצית, היתה זוכה, לכאורה, בקרבות הבודדים, אבל מתוך כך הפסידה את המערכה כולה. אכן, בכל ההתקפות הבודדות הללו, למן קביעת התחיקה הגזעית ועד לסגירת היהודים בגיטאות ובמחנות־העינויים, עמדה היהדות, ואם כי כוחותיה נתערערו — לא הת־מוטטה; ואם כי שחה קומתה — לא אבדה את קשיות־ערפה; ואם כי רוחות־הסער קצצו בענפים ורבו הקרבנות — היה הגזע עוד עומד וקיים. על זאת העידו לא רק יהודים, אלא גם משקיפים לא־יהודים, משקיפים פולנים, וגם הנאצים עצמם. המושל הנאצי של ווארשה התלונן בפומבי: „היהודי הפולני הוא יסוד עקשני ועז־נפש מאוד, ומסתגל לכל התנאים“⁴. ודו"ח מוסמך שנתפרסם על־ידי חוגי הממשלה הפולנית סיכם את המצב בגיטו ווארשה

⁴ „אונזער צייט“, ניו־יורק, ספטעמבער 1941.

בתקופה שלפני החיסול ביולי 1942 בוו הלשון: „אין ספק, כי התקוות שתלו הגרמנים בהקמת הגיטו בווארשה לא נתמלאו. — החיים הכלכליים של הגיטו לא שותקו על-ידי המהלומות הקשות של השלטונות, ולא עוד אלא שהגיטו הסתגל עד מהרה לתנאי הבידוד הבלתי-נורמליים, ואף השיג את התוצאות הטובות ביותר, שאפשר בכלל להשיג בתנאים כאלה”⁵. וצביה לובטקין סיפרה: „ידענו שהגרמנים מבקשים לשבור אותנו, למחות את דמות האדם מעלינו, ולכן אמרנו שתפקידנו העיקרי הוא לשמור על דמותנו האנושית. והמתרת היהודית עסקה בתקופה הראשונה בעיקר בעבודה חינוך כית ותרבותית. דווקא בשנים הראשונות למלחמה זכינו לפריחת החיים הציבוריים והתרבותיים בגיטו”⁶. זו היתה הטעות, וממנה התוצאה הפארטאלית. היהדות הנצורה גייסה וריכזה את כל כוחותיה להגנה על עמדות הקיום הפיסי והרוחני, כילתה את כוחותיה להדוף את כל ההתקפות שנראו לה כקרבות-הכרעה, ושלאמתו של הדבר היו מתוכננים על-ידי התוקף הנאצי כקרבות מעייפים לפני בוא המהלומה הסופית והמכרעת, לפני בוא טבח הבזק במכונני-ההשמדה. היהדות הנאבקת במאבק-קיום אכזרי לא היתה מוכנה מבחינה פסיכית ומוסרית למהלומת-המוות, ובבואה בפתאומיות-הבזק באה עמה התמוטטותה של היהדות, המרומה באסונה.

ג. ההתמוטטות המוסרית ושרשיה

עם כל גודל הכאב שבדבר, נתאכזר על עצמנו ונגיד בפה מלא: מיליונים אלה שצעדו והלכו בסך אל תוך זרועות האכזר, אם אמנם נתפסו על-ידי מיני אשליות, עשו זאת מתוך התמוטטות מוסרית. לא רק כמה גילויי-לוואי של טבח המיליונים, כגון ביום „המשטרה היהודית” בשירות המרצחים והמשא-והמתן של אנשי ה„יודן-ראטים” עם מנגנון הרצח, הם סימני ירידה מוסרית. גם עצם ההליכה של המוני היהודים המגורשים לתוך קרונות-המוות, לתוך הרכבות שנסעו „בכיוון הבלתי-ידוע”, גם הליכה אילמת מטומטמת זו, כפי שהיא מתוארת על-ידי עדי-הראיה ומודגמת בצילומי

⁵ „חורבן גיטו וורשה” — לפי מסמכים רשמיים, הוצאת נציגות יהדות פולין, תל-אביב, 1943 ע' 2.

⁶ „לאחדות העבודה”, גליון 98, 1946.

המשקיפים⁷ — היא ביטוי חותך, מביש ומכאיב להתפרקותם של הכוחות הנפשיים-מוסריים. הרי המאבק לחיים, מקורו ביצר החיים הבריא והטבעי, הרי הצו לעמוד ולהתגונן בפני רוצח — הבא להרגך השכם להרגו — הוא צו מוסרי נשגב וקדוש. בתוך אלה שצעדו בהכנעה כזאת אל עברי-יפתחת שותקו איפוא החושים, כבה יצר-הקיום, ודעכה ההכרה המוסרית. זרם מיליונים זה, שלא התגעש ולא התפרץ, שהלך וזרם אט-אט בכיוון שניתן לו, ודאי פעל בו, בהכרה או בתת-ההכרה מין יצר-כליה, ודאי הגיע לידי התמוטטות מערכות נפשו. התמוטטות, שכן השינוי המכריע בהלך-הרוחות בא כחתף, המשבר פרץ בין-רגע. אותם ההמונים, אסירי הגיטו ומחנות-השיעבוד, אשר יצר-הקיום השתלהב בהם בכל עוזו, נתפסו בבת-אחת לפסיכוזה של מיאוס בחיים, נמנעו מכל מאבק, ונכנעו כניעה אילמת לגורל. היהדות המתקפת, אשר לא חשה ולא הרגישה כי היא נדחפת והולכת ישר לתהום, — משנפער לרגליה פי התהום, קפצה לתוכו, כאילו מתוך החלטה של התאבדות.

משבר נפש-מוסרי זה, נראה, שהוא פרי התפיסה ההיסטורית היהודית, פרי האמונה בהווייתו המוסרית של האדם באשר הוא אדם — פרי טעותה של כל ההיסטוריה היהודית.

היהדות ההיסטורית שיננה לעולם את הקטגוריות המוסריות שהן עיקרי-העיקרים לחיי החברה האנושית: „לא תרצח“ — מזה, „ואהבת לרעך כמוך“ — מזה, היא נתנה לאנושות את הצו העליון של קדושת החיים: „שופך דם אדם באדם דמו ישפך, כי בצלם ה' עשה את האדם“. בזאת הביעה את האמונה בעליונות האדם, נטעה בעולם את האמונה בבורא-עולם, אבי כל היצורים, ובאדם בחיר היצורים. היהדות נטעה גם את הבטחון בצדק המוחלט ואת ההכרה שאין קיום לעולם מושחת. הרי כן קבעה בתורתה, בתולדות הבריאה, כי בהגיע העולם למדרגה של „ותישחת הארץ“, ותמלא הארץ חמס“, יבוא בהכרח המבול, קץ העולם: — „קץ כל בשר בא לפני כי מלאה הארץ חמס“.

ובתחומה היא העמיקה והלכה עוד היהדות בעקביות מלאה את תורת

ה"לא תרצח". המשפט היהודי הסתייג אף משפיכת־דמים בשם החוק: "סנהדרין ההורגת אחת לשבעים שנה נקראת חבלנית", והמסורת היהודית הדגישה וחזרה כי התורה היא "תורת חיים", ויצרה את הדינים ואת המר שגים של "פיקוח נפש", "סכנת נפשות" ו"הצלת נפשות". על השתרשותו של הצו "לא תרצח" במעמקי נפשה של היהדות אין צורך להרבות בהוכחות, כי הסטאטיסטיקה המודרנית מוכיחה זאת ברור.

ואולם היהדות לא ראתה את תורת ה"לא תרצח" כתורתה היא בלבד. הלוא העולם הנוצרי קיבל את דברות סיני כדבר המובן מאליו, ועוד התיימר לשים את הדגש החזק לא על השלילה, לא על "לא תשנא", כי אם — דווקא על החיוב — על "ואהבת". ואם אמנם נצרות זו, האוחזת בידיה את לוחות סיני, הופיעה לא־פעם בהיסטוריה נוכח היהודים בחרב שלופה, ראתה היהדות בכל מקרה שכזה התפרצות יוצאת מגדר הרגיל, סטיה רגעית ממס־לול המוסר, סערה בת־חלוף, שלאחריה באה דממה של שלוה.

גם לפניו בגיטו, בתקופה שלפני האַמנסיפאציה, כאשר על כל יהודי ויהודי יחיד היה רובץ הפחד האינסטינקטיבי מפני גוי רוצח. העלול להרגו על לא עוול, היתה היהדות, כיחידה היסטורית לאומית, מאמינה כי עליה לא יונף הגרזן לכולתה, כי הרי יש גבול גם לתאוות־הרצח, יש גבול לשפיכת־דמים. עם כל הפחד מפני פרעות ופורעניות העלולות לפרוץ חדשים לבקרים, בטחה היהדות בקיומה כאומה. ובתקופה שלאחרי האַמנסיפאציה, בתקופת התרבות והקידמה האנושית והשיחרור מסיוטי הגיטו ומפחד־הדמים התמידי, ודאי וודאי שלא עלה על דעת העם היהודי כי הצמאון לדם יהודים יתגעש בצורת השמדה גמורה. ואם אמנם היו גם בזמן החדש תופעות של שפיכת דם היהודים, ראתה היהדות באלו אַפיוזודות, שאין בהן שיטה, שאינן חותכות־גורל ואינן מכריעות במהלך ההיסטוריה היהודית.

האמונה בויקתו המוסרית של האדם, האמונה בשלטון המשפט ובנצחון הצדק היתה איפוא כעין מגן מוסרי ליהדות הנטולה כל מגן, מעין חומת־בצרון רוחנית ליהדות הפזורה והפרוצה, המופקרת לכל סערה וסופה. ועל מסד זה הוקמה כל האיטראטגיה היהודית־הגלונית, האיטראטגיה מניסת־הדורות של הסתגלות והחזקת־מעמד.

ולפיכך כל זמן שהיהדות המותקפת על־ידי הנאציות דמתה בנפשה,

שהיא נלחמת מלחמת־חיים, עמדה במערכה, וכלי־זינה המנוסה והמסורתי של הסתגלות בידיה, ואולם משעה שמאחורי הקלעים של ההסתערות הנאצית המוסווית נתגלו ארובות־המשרפות וענני אדי־הרעל — משעה זו נשמטה הקרקע מתחת לרגליה של היהדות הנאבקת, האדמה נבקעה ממש מתחתיה, תהומות פערו פיהם, והיהדות שנתערטלה בין־רגע מכל וכל, הציצה לתוך אופל התהומות, הציצה ונדהמה.

עם ההצצה לתוך אופל התהומות ראתה היהדות פרצופו של רוצח שטני אשר כמותו עוד לא פגשה בדרך־היסורים שלה. לא רוצח־פרא הפועל מתוך בולמוס היצרים ראתה עתה לפניה אלא רוצח שקול ברוחו, העושה הכל בחיזוק על שפתיו; לא רוצח הרודף אחרי קרבנותיו מתוך התקפת טירוף ומתעיף מהרדיפה ומהרציחה, אלא רוצח הבוטח, שקרבנותיו ייתפסו כולם לתוך המלכודת הפרושה, והוא לא ייעף ולא יירגע עד שייתפס האחרון שבהם. — —

הצצה לתוך אופל התהומות ובאופל זה שוקע הכל, הכל. השמש זורחת כתמול שלשום, השדות מוריקים כרגיל, הצפרים מציצות כדרכן, ורחוק, רחוק באויר מהדהדים הדיה של המערכה העולמית. אומרים: יש מלחמה בעולם למען החירות ולמען הצדק. אומרים: האנושות כולה חירפה את נפשה והטילה הכל על הכף למען נצחונם של החירות ושל הצדק. אומרים: על פני כל כדור־הארץ כולו, בכל מקום שהעריצות העיזה לנעוץ את צפרניה, מתחוללת התמודדות־עוון בשם החירות ובשם הצדק. והרי גם כאן שדה־קטל של האנושות, שדה־קטל, שבו מפילה הצריצות מיליונים אנשים, ואין פוצה פה, ואין מפריע, ואין עוצר. — —

הצצה לתוך אופל התהומות ובאופל זה שוקע הכל, הכל. שוקעת תפארת האדם, שוקע צלם האדם, שוקעת האמונה באדם, שוקע הבטחון בתכלית המוסר, בתכלית החיים. שוקע גאון האנושות, ושוקעת האנושות עצמה. העולם כולו שוקע. יסודות־הבריאה שוקעים, המבול בא ומציף הכל, הכל. קץ העולם, קץ כל בשר, קץ כל הקצים.

ככה הועמדה היהדות על שפת־התהום. לא זעזוע נפשי־מוסרי, כי אם מפולת נפשית־מוסרית. מפולת שתחתיה נהרס הכל — חשק־החיים, ערך־החיים, תורת החיים.

ובאופל התהומות הוארה באור אכזרי הטעות הטראגית של ההיסטוריה היהודית. כי אילו הכירה היהדות מתחילה שהמלחמה הנאצית היא לה מלחמת-ההכרעה, מלחמת חיים ומות, הווייה וחדלון, או אז אולי היתה מוכנה למות מתוך התנגדות ולא מתוך כניעה לגורל. השתלשלות המלחמה היתה אולי אחרת משהיתה, לו עלה לו לרוצח העריץ הרצח במחיר כלשהו. כי הנה על רקע האופל של השואה מתבלט חזיון מוזר, לכאורה: המיליונים שידעו ללחום רק למען צורות-החיים ולמען צורות-הקיום, קיבלו את גזר-המוות בכניעה, ואילו המעטים שיצאו להלחם למען צורת המוות זכו בחלקם להשאר בחיים. מאותה שכבה קטנה של מורדי הגייטאות והפארטיזאנים, אשר קבעו את וודאות המוות ויצאו להלחם בסיסמה: „אל נלך כצאן לטבח“ — „מוטב ליפול כלוחמים מלחיות בחסדי הרוצח“, ניצל-אחוז ניכר אחרי כל הקרבות, המרידות והתמודדויות.

אלמלי ראו איפוא מיליוני היהודים את מלחמת הנאצים כמות שהיא, ללא אשליות-שוא, אלמלי עמדו במערכה מתוך החלטיות אחרונה של נידונים למוות, ואפילו ללא נשק וללא עזרה מבחוץ, אך מתוך גס-טירוף, ב„מלחמת השיניים והצפרניים“ ממש, כי אז היה משטר-המרצחים נוקק לתת מחיר גבוה בעד השמדת היהודים, מחיר שאולי לא היה מוכן כלל לתת, ועל-כּל־פנים היה אחוז היהודים הניצולים גבוה הרבה יותר, והעולם, אטום הלב, לא היה רואה חזיון של הובלת עם כצאן לטבח, אלא חזיון של מאבק חיים, אשר כמוהו עוד לא היה, ועם-המרצחים וכל העמים העוזרים על-ידו והמסתכלים היו לומדים לקח אחר לגמרי מזה שלמדו עתה. — —

ד. תמצית לקחה של השואה

ובזאת הגענו לסיכום, לסוף-פסוק. הנאציות התיימרה להפוך את קערת ההיסטוריה על פיה, לחולל הפיכה מוחלטת בתולדות האדם והעולם — ונסיון-המרידה שלה נכשל כליל. אבל הסערה שעברה עמה כהתפרצות אימים, עקרה בינתיים את היהדות הגולה מכל שרשיה, עקרה את ההיסטוריה הגלרית תית היהודית ממסילתה הקבועה והבטוחה, כביכול. מה שהתרחש בזירת המלחמה ביהודים אינו רק אסון ללא מידה, שואה ללא תואר ודמיון, חורבן ללא תקנה, אלא גם — מהפכה גורלית בתולדות היהודים.

עם עמודי האש ותמרון העשן של המשרפות בטרבלניקה ובאושויץ ציטת וכדומה התנדפו כל אשלות-השוא של ההיסטוריה היהודית. התנדפה האשליה, ילידת הגלות, כי ליהודי הנעונו והבן-בלי-בית יש בסיס-חיים ומרכז-חיים מטלטל, העובר אתו ממנוס-למנוס — ממנוס זמני שנחרב למנוס חדש שקם במקומו. התנדפה האשליה בת-הדורות, כי יש קץ וגבול גם לצמאון-הדם ולשפיכת-הדמים של רוצחי היהודים וכי לא ייתכן לעשות כלה אומה שלמה. התנדפה האשליה בת תקופת האמנסיפאציה, כי בני הגזע האנושי הנאור ערבים זה לזה ואחראים במידה שהיא לגורלו של השבט היהודי בטול המגן. מול המוקדים המודרניים, מוקדי-המיליונים, נתערבל הקרבן היהודי, עמד עירום ועריה בחוסר-ישע שלו, נראתה ברור מנת גורלו של הגזע היהודי רפה-האונים, שרפיונו עולה לו בקיומו הביולוגי ממש.

בתוך גרונותיהם של מיליוני היהודים שנעקדו, נחנקה, עת הושיטו צואריהם לשחיטה, קללת-הקלון לתבל ומלואה, קללת-הקלון לאומות העולם, אלה שרצחום בפועל ממש ולא לה שותף תיקתן עזרו לרוצחים בעקיפין ובמישרין, ואולם בקללת-מרורים זו היתה צרורה גם מארת-הקלון של החולשה היהודית, של רפיון-הנפש ואזלת-היד. כי יחד עם מיליוני היהודים שנעקדו לעיני השמש, קבל העולם כולו, נדונו לעקידה כל צאצאי הגזע היהודי, גם אלה שבדרך מקרה או בדרך נס לא הועלו על המוקדות. כי מיליוני היהודים הועלו על המוקד על חטא חולשתם של כל היהודים כולם, הן של אלה שנלכדו ברשתות-המוות באזורי ההרג הנאצי והן של אלה שנמצאן בתחומי שלטונה של האנושות הנאורה, אשר נודעו לאנקת המוות של אחיהם המפרפרים בכפות הטורף הנאצי, וידם קצרה מלהושיע. ויותר ממה שהפגינו את קלון-החולשה ואת מארת-החולשה המיליונים שנעקדו בפועל ממש, הפגינו קלון זה ומארה זו המיליונים מעבר מזה למתנס, שלא נעקדו. המיליונים שנעקדו, הרי ידיהם רפו מעצמת הצר הצורר, ואלה שלא נעקדו ידיהם שותקו רק מתוך כלימת החולשה, מתוך הכרת אפס-האונים.

וקלון-חולשה זה של יהדות העולם הגדיש את סאת הבדידות והמרירות והחרון של היהודים, אשר הובלו למוקדות.

טוסייה, אחת הפעילות בארגוני ההתנגדות בתוך הגיטאות, העבירה בתקופת טבח הבוק בפולין מכתב-מרורים כזה: „אני עוצרת בנפשי שלא לתת פורקן למרירות שנצטברה עליך ועל ידיך על אשר שכחתם אותנו שכחה תמימה כזו. יש לי תרעומת עליך, שלא עזרת לי אף במלים אחדות. — ישראל גווע לעיני, ואני פורכת ידים ואיני יכולה לעזור לו. הניסית פעם להטיח ראש בכותל? — — יש לי רק תשוקה אחת: להודיע לעולם, כי ישראל כה חולה. — — ואף כי אין לעזור הרבה באופן ממשי, בכל זאת ההכרה בלבד שמישהו מלוונו, ולו במחשבה, בדרך היסורים — מביאה עמה הקלה. — אל תדרוש בשלום איש. איני רוצה לדעתם. —”⁷

ומשקיף לא־יהודי, שנוכח בזמן חיסול הגיטו בווארשה רשם ביומנו: „27 באוגוסט 1942. העולם שותק, העולם יודע מה שמתרחש כאן — לא ייתכן שלא ידע — ושותק. שותק הוואתיקאן, נציג אלוהים עלי אדמות, שותקים בלונדון ובוואשינגטון מגיני הצדק, שותקים היהודים באירופה ובאמריקה, — מזעזעת השתיקה ומבהילה”⁸.

„יהדות העולם שתקה?” — לא הדיוק שבאשמה זו חשוב כאן. ואם גם לא שתקה? ואם גם נמנה ונפרוט אחד לאחד את הפגנות־המחאה ואת זעקות־העזרה ואת הנסיונות להצלה, ואף את ימי הצום והבכי והאבל של היהדות בעולם החפשי — מה נחמה ומה צידוק באלה? הרי יהדות העולם, אם גם לא שתקה, היתה משותקת למעשה. כל מה שיהדות העולם פעלה ועשתה, עמלה ויגעה ויזמה וטרחה נוכח עקידת המיליונים, לא היה אלא פרפורי עווית של בעדר־יכוח.

לאור שלהבות־הדמים של מדורת המיליונים נתערטלה „מעצמת־העולם היהודית” — והיא בדותה; נתגלתה השפעתה של „היהדות הבין־לאומית” — והיא אפסית; נחשפה „הרוח המוסרית היהודית הפועמת באנושות” — והיא תרמית. יהדות העולם, המחזיקה, כביכול, בידיה את מרכזי־העצבים של הציביליזציה — לא יכלה לעורר מפעל־הצלה בין־לאומי, לא השכילה ליוזם מעשה־הצלה עצמאי, ולא עלה בידה גם לגשור גשר כל־שהוא אל המיליונים הנידונים, אשר העולם נתנם טרף לנאציות.

⁷ מכתבים מן הגיטאות, תל־אביב, תש״ג, ע’ 43.

⁸ M. B.: Likwidacja Ghetta

יהדות עולם זה, אשר כל חוטיה־קשרים הבין־לאומיים מרוכזים, כביכול, בידיה, נודע לה למעשה על מעשה־הטבח באיחור רב, מתוך צינורות זרים, ובמידה שהזרים היו מעוניינים לגלות את הטבח, ומתוך הארה שהזרים נתנו לו, כי לא היה לה שירות־מודיעין משלה. וכשהיהדות תיכנה והכינה שליחים־צנחנים אל גיא־ההריגה, כדי לעורר, לפחות, את כוח־הנגדותם של הנידונים לכליה, — לא היתה לה שום מסגרת עצמאית שלה, ועל־ידי האחרים לא נעזרה אלא במידה זעומה, ולאחר שמצאו, כי הדבר כדאי להם ויאה להם, וכשהופתעה היהדות יחד עם העולם הלוחם כולו מלהט גבורתם של מורדי הגיטו בווארשה, וביקשה להגיש, לפחות, עזרה סמלית לגיטו המתמרד, לא השיגה ידה לכך. העולם הלוחם לא הגיש שום עזרה, לא הפעיל את ציי מפציציו ולא שלח אף טייסת אחת לשם הפגנה, והיהדות העולמית, שהקימה בממונה כמה טייסות וציידה בחומר ובנפש חלק לא־קטן מהאוויריה — לא יכלה להעביר אף אירון־בשורה אחד לגיטו. וכשרצתה יהדות העולם לשדר שידורי־עידוד וחיוק לאחים הנפתלים נפתוליה־גורל, לא נמצא לה בתוך כל תחנות־השידור האדירות והמרובות גם משדר אחד שלה, וכשזכתה לחסד מיוחד של המשדרים הרשמיים, היתה קריאת־האחים הנרגשת צריכה לעבור דרך צנורה זרה, והשידור היה בשפת זרים ובנוסח זר.

זהו איפוא פשר השואה:

השואה באה מתוך חולשת היהודים ומתוך הפקרת היהודים החלשים על־ידי העולם, והיא גם הבליטה את חולשת היהודים ואת אפסות־ערכם בעיני העולם.

וכאכזריות השואה — אכזריות לקחה:

עם רפה־אונים במובן הפיסי אין לו זכות־קיום ביולוגית; עם נטול־מגן, אשר כלי־זינו להגנה עצמית אינם בידיה, אין לו לצפות לשום עזרה מאחרים; עם קל־דעת, אשר שם את מבטחו בחישובים מצפוניים־מוסריים של האנושות ושל העולם — מאבד את עצמו לדעת.

אכן, אכזרי הוא הלקח ליהודים:

איך יוכלו עוד היהודים להאמין בהבטחות ובהצהרות ובחוקי־שיון ובחוזים של חסות ומגן; איך יוכלו עוד לבטוח ביחסי שכנות ובקשרי־גורל עם שכנים, בחשבונות של תועלת חמרית או רוחנית, מדינית או כלכלית

לשכנים — לאחר שעמי אירופה המזרחית, זו עריסת היהדות, הקיאו מתוכם את היהודים, שכניהם מדוריי־דורות, הקיאו מתוך חמת־טירוף, הקיאו בניגוד לכל החישובים והחשבונות.

ואכזרי הוא הלקח לאנושות כולה:

איך תוכל האנושות לשעשע נפשה בניטוחם של ספרי־ברית חדשים על צדק ועל חירות ועל שויון ולנחם באלו את שרידי היהודים — לאחר פשיטת־רגלה המוסרית המוחלטת לנוכח טבח היהודים. איך תעיז עוד האנושות להציע ליהודים לחסות בצלה ולהירגע מתוך הרגשת נאמנותה, — לאחר היותה אדישה לשפיכת דם מיליוני היהודים. הורעלה האנושות במקור נפשה, הומת בה כל זיק של ערבות ואחריות כל־אנושית, וההשחתה המוסרית הגיעה עד לידי כך, שכל שליט שאינו גוזר כיום להעביר את שרידי היהודים במישרים בגאזים ובכבשנים, ואפילו הוא מיצר את צעדיהם ויורד לחייהם, רואה את עצמו לא כאנטישמי וכאויב האדם, כי אם כ„בן־אדם הומאני“ ואף כ„אוהד יהודים“.

תמצית לקחה של השואה:

הגלות אוכלת את בניה, יהדות הגולה אין בכוחה להבטיח את קיומה; ולא רק שאין חיי קוממיות ליהודים בגולה, ולא רק שלא תיתכן תקומה לאומית בגולה, אלא שאין בגולה בטחון של קיום פיסני.

ומהותה של המהפכה הגורלית בתולדות היהודים:

ההיסטוריה היהודית נדחפה ממסלולה ועברה לעינינו מקוטב אלי קוטב. אלפיים שנה היה כיוון ההיסטוריה היהודית צנטריפוגאלי, מהמרכז אל הסניפים, מהריכוז אל הפיזור; עתה הפכה שואת הגולה באופן מוחלט את כיוונה של ההיסטוריה היהודית לצנטריפיטאלי, מההיקף אל המרכז, מהפיזור אל הריכוז, מהפירוד אל הליכוד.

וזהו צו ההיסטוריה לדורנו, דור התורבן והשואה:

ההיסטוריה היהודית הועמדה בסימן אימת־הכליה, בסימן המאבק להיות או לא להיות.